

“Նմանապէս վասն օլը օլը ողորդակին”¹, թէ ինչ կերպիւ երթան Աղաչայ տէրութեան շինքներն պէջն, ու թվեցաւ պատուելի հասարակին, որովհետեւ օֆերալուիդ եղաւ Ա. գրիգոր Սահակ ագոնց, թէ իրեն հրամանքն պի տանի իրեն հրամանոցն գուրեւթն եւ ձիաներովն հախի վրայ մինչեւ ի բէշըն. եւ այսպէս ուլմիշվեցաւ Պատուելի հասարակն, որ տանի երկու Աղաչայ եւ մէկ մանչն իրենց հրամանոցն քրչերովն մինչեւ ի բէշըն, իրեն հրամանոցն ատուկ խարճովն եւ պիտայ Պ. հասարակն իրեն հրամանոցն 100 մաճրի պսիքն հարուր: Վասն տղը որ երթայ Ա. Տէրութեան շինքն հետ պէջն գիտացովի, որ վարձեալ Պ. հասարակն զգատիկն պօղոսի, այնպիսի գօտիձիծնով, որ մինչեւ ի բէշըն ունենայ ձիան քշելու. տարը պի ունենայ Ա. գրիգորն ողկայ մանչ որ զձիանը հօգայ. եւ զատիկն աղաչանուն քով ծարուծին պի անել, եւ ունենայ չորս ամիս ծառուծին անելու եւ հախն պիւրայ վեց ոսգի եւ մէկ ճուֆդ կօշիկ: Բայց թէ որ ավելի նսգէր քանց չորս ամիսն նայ, անոր գօրայ պի երթայ իրեն հախն, այսինքն մանեն $1\frac{1}{2}$ ոսգի. տարէ թէ օր աստուծոյ որորմութեամբն ըլլոր որ այլ թէզ գային աղաչաներն տանն նայ, ամէնը պի տրվի զատիկին զչորս մանեն հախն լման:

ՅՈՎ. ԱՆՆՅԱՐ

Բ Ժ Յ Գ Կ Կ Ն

Հ Ո Յ Բ Ժ Յ Կ Կ Ն Ե Զ Ե Ը Կ Ի Բ Է Բ

Մարդկագիտութեան վրայ առաջին ան-

գամը չէ որ կը գրեն: Երբեք որ յօտաշ, նախապէս նիւթ եղած է այն ինչ թղթակցութեան մը, զոր անեցած եմ Վիեննայի Միթլարեան գիտնական վարդապետին չ. Ղեւոնդ Յովնանեանի հետ². Եւստ առարկայ եղած է ինչ խորհրդածութեան մը, զոր հրատարակած եմ 1889ին³, փարիզու Bibliothéque nationaleի հայ բժշկական շեռագրաց վրայ գծած փանաքի աշխատութեան մէջ. այս երրորդ անգամ

զայն նիւթ առնելով ինչ, նպատակս “կրօն-ի-կրօն” մ’ընել չէ, այլ ի մէջ բերելով կարեւոր տեղեկութիւններ, զորս ստացած եմ վերջերս, ջանալ գոյն ինչ պարզիւ Մարդկագիտութիւնս շրջապատող այն նեմատուներ քօլը, որով մեր նախին բժշկական վաստակոյ գրեթէ բոլորն ալ կը ծածկին մշտապէս:

Ցանկեմէկ տարի է արդէն, երբ առաջին անգամ ձեռքս անցաւ ի փարիզ Ազգասիրի հայերէն Մարդկագիտութեան ձեռագիր մէկ օրինակը, ուրկէ բաւական բան ընդօրինակելով, 1889ին հրատարակեցի ի Պ. Պոլսի “Արեւելքի, մէջ”¹. ասանեմէկ տարիէն ի վեր, այսինքն 1881էն ի վեր, ինչ համար հանելուկ մը եղած էր Մարդկագիտութիւնս եւ իւր հեղինակը. կուգէի գիտնալ թէ ո՞վ էր Ազգասիրի, հայ բժիշկ մըն էր, թէ ոչ. երբ գրած էր իւր այս աշխատութիւնը, հայերէն ձեռագիրս թարգմանութիւն մըն էր թէ՛ հեղինակութիւն: Փարիզեան ընդօրինակութիւնս 1889ին յուլիոսեան թվի Վիեննա առ չ. Ղեւոնդ Ղ. Յովնանեան, ստացալ լուր՝ եւ գիտնական տեղեկութիւններ, որք բաւական լուսատու եղան ինչ: Չ. Ղեւոնդ յայնժամ զԱզգասիրի հայերէն կը դաւանէր թէ եւ երկնային², նորա Մարդկագիտութեան հայերէն շարագրութիւնն օտարի մը, այսինքն Ազգասիրի գործոց հաւաքոյն մը կամ խմբագրի մը կը վերագրէր. զԱզգասիրի ժամանակակից կընդունէր Ներսիս Լամբրոնացոյ, հետեւաբար 12^{րդ} դարու բժիշկ մը զայն կ’ընթացրէր, եւ Մարդկագիտութեան հայերէն շարագրութիւնը դատելով իւր ոճերէն եւ լեզուէն, 16^{րդ} կամ 17^{րդ} դարու աշխատութիւն կը համարէր: Վեր. Չ. Ղեւոնդ Վարդապետի վաւերական տեղեկութիւններէն առաջնորդելով եւ դատելով նորագոյն ձեռագրէ մը՝ զոր 1889ին ֆրանսական Արուեստահանդիսին յայց ելած պահուս, փարիզու Bibliothéque nationaleի մէջ տեսած էի, ես ալ նոյն տարուան Նոյեմբեր ամսոյ մէջ հրատարակ կ’ընէի եւ անվերջ համարձակութեամբ զԱզգասիրի հայացունելով կը հայացունէի³. հրատարակային դաւանութիւնս, թէ եւ հաստատուած յայնժամ վաւերական փաստից վրայ, բայց կը խոտովանիմ այսօր անկեղծօրէն, եւ կատարեալ համոզմունս եւ հաւատոյ արդիւնք չէր: Ազգասիրի հայութեան մասին սիրաս միշտ կասկածի մէջ էր, եւ

¹ Alkalimatossag հայերէնէն բառ. Եւստականութիւնն է, առիթ, պատահականութիւնն է
² Սոյն վերագրում աշխատութեան առաջինը պէտք է համարել: “Բիւլետենի քրիստոնէականութեան” անուամբ հրատարակուող հրատարակած եմ “Ամսօրնայ հանգիստի, ներկայ տարուայ Գոլիար ամսակիցի մէջ”
³ Ցեւ “Արեւելք”, թիւ 1644, ամի 1889, Գոլիարի 18:
⁴ Ցեւ “Արեւելք”, թիւ 1731, ամի 1889, Նոյեմբերի 1:

¹ Ցեւ “Արեւելք”, թիւ 1644, ամի 1889, Գոլիարի 18:

² Ցեւ “Արեւելք”, թիւ 1644, ամի 1889, Գոլիարի 18:

³ Ցեւ “Արեւելք”, թիւ 1731, ամի 1889, Նոյեմբերի 1:

կը փափաքէր գիտնալ հաստատապէս, թէ ո՞վ էր այն, հայ էր շնորհալու թէ օտար:

Ճիշդ է այն, որ Ապուսայիդ 12^{րդ} դարու մէջ ապրած է, զի Ներսէս Շնորհալի տեսնուած է անոր հետ¹, եւ Ն. Լամբրոնացի գրած է նորա խնդրանքը՝ «Անտի Կալուստի» տիտղոսով գործ մը², բայց դժբախտաբար եւ ի մեծ ցաւ հայ բժշկական պատմութեան սիրահարի մը եւ հետամուտի մը, հայ չէ եղած այն բնաւ. բանի՜ ծիծաղելի է ուրեմն այսօր, այն կանխահաս եռանդս, որով ի վեր Դեմոնիկոսը, զայն հայացունելու կը փութայի հայ գրականութեան արժանի դարուն անմահ գրիչներէն մին զայն համարելով:

Ապուսայիդ³ թէ եւ երեւելի բժիշկ եւ մեծ գիտնական փիլիսոփայ եւ հնագէտ, ինչպէս կ'աւանդէ Հ. Ղ. Ալիշան, ժամանակակից եւ մտերիմ Շնորհալուց եւ Լամբրոնացուց, անշուշտ ժամանակակից նաեւ երկրասաններորդ դարու հայ բժշկութեան փառքն ու պարծանքն եղող Միքայել Զեյթունցի մեծ բժշկապետին եւ գիտնականին, գուցէ եւ հայագէտ ոմն, ո՞ր Գիւտ, որպէս կը գրէր ինձ հերոս Հ. Ղեւոնդ Ա. Յովնանեան. բայց հայ բժիշկ մը չէր Ապուսայիդ:

Ապուսայիդի հայութեան մասին տածած հաւատարմութիւններն էին արդէն տեսած օրինակներու⁴ բոլորին ալ սկիզբը, Ապուսայիդ հեղինակին անուան ջով գտնուած շարքի՛ լեռն, Հոմոս⁵ բառերը, մանաւանդ առաջին երկուքը անխառն եւ անշուշտ եւ անյարմար ամենեւին վերջնոց իմաստին, որով սկսած էի տակաւ զԱպուսայիդ օտար ոմն համարել:

«Որ Բընէն Գառնէ,» կրէ՛ Փրանսական առածը: (Quand on cherche on trouve.)

¹ Յեւ «Ընդհանր Ին Գրեմար Ին-ը, Հ. Ղ. Ալիշան, էջ 120.

² Յեւ «Սիւստան», էջ 316 Բ ծանօթութեան, եւ «Գար», Հայ Դպր., Ա. Հատար, էջ 638:

³ Միքէլ Գարսիա Ապուսայիդի Մարգարէտ-Սիւստան օրինակ տեսած եմ:

⁴ Ան-Լիւ, Բ. Փարիզ 1881թ. որ Bibliothèque nationale, հայերէն շեռագրաց շարքին թիւ 111թ. է այսօր եւ որ այնչա՛ւ կրօնական գրութեանց հետ ընդօրինակուած է ի Կ. Պոլսոյ 1630ին, ապիւ մաս մը 1881ին ընդօրինակած լինելով հրատարակած եմ, ինչպէս ըսի վերեւ, Միքէլ Զեյ 1889 տարուայ Յուլի 18թ. 1644 թիւ թերթին մէջ:

Երկրորդ գրառեալ ի Փարիզ 1889ին, որ Bibliothèque nationale, հայերէն շեռագրաց 108թ. է, զոր ընդօրինակած եմ ամբողջովին եւ մտադիր եմ հրատարակել մի օր ընդարձակ ծանօթութեանց: Յեւ «Արեւիկ», թիւ 1781, ամի 1889, Նոյեմբերի 1.)

Երկրորդ տեսած եմ այս տարի յիւսիկտար դեղապետ Պ. Գ. Պատմանեանի ջով. ընդօրինակեալ յսկին յամի 1657 եւ հայոց ՌՃՃ թուին, (Ասոր Սեբաստացուց բժշկաբանին եւ ալ բժշկական գրականաց հետ ի միասին):

Չորրորդ եւ վերջին օրինակն ալ տեսած եմ այս օրերս ի Կ. Պոլսոյ, զոր պիտի յիշատակեմ քեզ մը վարը, յենթանց գործիս:

Հ. Ղեւոնդ Ա. Ալիշան «Ընդհանր Ին Գրեմար Ին-ը,» երկին 120երորդ էջին մէջ կը գրէ թէ «հեռերին Ս. Յովսէփայ հօրն անուանը (որ Մատթէոս¹ Յակոբ կը կոչէ, Ղուկաս² Հեղի³) լուծելու համար, (Ներսէս Շնորհալի) հարցուցեր էր նաեւ Ապուսայիդ Ասորի բժշկին եւ հնագէտին», եւ դարձեալ Նոյն էջին մէջ կը կրկնէ Հ. Ալիշան, «եւ ահա (Շնորհալի) Նոյն Ասորի հեղինակին հարցուց եւ քննեց իւր բնական աշխարհին մէջ եղած անուանի Եգիսիոյ քաղաքին սկզբնաւորութիւնը որպէս վրայսց իր հռչակեալ ողբը պիտի գրէր (1145—6):»

Հ. Ալիշանի պէս վաւերական պատմագրի մը այս անսկզբութիւնը կորագնուս ետեւ, ալ Ապուսայիդի օտար բժիշկ մը լինելուն կասկածի տեղի չի մնար կարծեմ, ուստի անոր Եգիսիոյն Ասորի մը լինելը շնորհիւ Հ. Ալիշանի ուսանելով, չենք վարանիր փութալ ըսելու որ մինչեւ ցայսօր տեսած օրինակներուս մէջ գրուած շարքի՛ լեռն անիմաստ բառերը գրչի սխալ արտագրութիւններ են եւ լինելու էին ըստ իս⁴ գոնէ Ղուկասի⁵ առ, իմաստ մը յայտնելու համար, եւ արդէն 1889ին հրատարակած հատուածին մէջ ինքնաբերաբար եւ առանց բացատրութեան ուղղելով ոչին սխալը, գրած եմ շարքի՛ լեռն, եւ շարքի՛ լեռն Ասորի ըսել չէ, բայց գոնէ հայ ալ ըսել չէ, եւ քոյն եղած հոմոս⁶ բառերն ալ ինձ այնպէս ենթադրել կու տան որ Մարգարէտ-Սիւստանի հայութեան «հաւաքողը կամ խմբագիրը չգիտնալով Ապուսայիդի ստոյգ ազգայնութիւնը եւ երկրապետութեան մէջ զայն թողլով, կամ Ղուկասի⁷ առ է այն՝ կամ հոմոս⁸ առ է այն՝ թերեւս ըսել ուղած է:

Ապուսայիդի ազգայնութիւնն եւ հայրենիքն այսչափ մը յայտնուելէ ետեւ, կը մնայ որոշել, թէ Ապուսայիդի մեղմ ծանօթ հայերէն Մարգարէտ-Սիւստանի (որ արդէն կատարեալ քաղաւածոյ մըն է մեծին Պարթևոսի գործերէն), Ապուսայիդն ի՞նչն հայերէն շարագրած է, թէ ուրիշ հայ մը զայն վերստին խմբագրած. 12^{րդ} դարու գործ համարելու ենք զայն, թէ Հ. Ղ. Յովնանեանի հետ 16^{րդ} կամ 17^{րդ} դարու:

Հարցմանս պատասխանելէ առաջ հոս կը գրեմ՝ «Եգիստական», մը քաղելով Ապուսայիդի հայերէն Մարգարէտ-Սիւստանի մէկ ընթացիկ գլխաւորէն (չորրորդը տեսանքներէն), որ կրօնական եւ բժշկական գրուածոց հետ ընդ-

¹ Յեւ «Արեւիկ», թիւ 1644, ամի 1889, յուլիսի 18:

օրինակուած է ի Պարսկաստան 17^{րդ} դարու մէջ, 1625ին՝ եւ զոր այս օրերս առիթ ունեցայ աշբէ անցունելու շնորհիւ Վերայք. բարեկամս, Հ., Եղիշէ Վ. Գաթիմանեանի:

Մինչեւ ցայսօր տեսած օրինակներուս եւ ոչ միայն մէջ կար այս Յիշատակարանը՝ որ արդարեւ մեծ լըյս կու տայ մեզ, եւ Ապուսայիդի Մարդակազմութեան միծայաս քօղջ պատուելով կը պատուէ:

Սոյն Յիշատակարանը Մարդակազմութեան անմիջապէս վերջը գրուած էր, եւ էր այսպէս.

«Ապա եղբայրք օրինակն խիստ պակասաբանէր եւ սղլլած, բայց աւգնականութեամբն աստուծոյ. սեբաստացի ասար դպիրն՝ եւ Ճմաբիտ գրոց աշակերտն՝ յոյժ ներհմութեամբ պարապեալ ընդ արտաքին գրեանսն, եւ բազում աշխատութեամբ հազել կարաց՝ յայսպէս ստուգուելուն ածել. բայց որ աւետիք ի սմանէ, յիշեցէք հայր մեղայիւ, զբաղմանս Սար դպիրն, եւ զիս զմեղաւոր գծողս, որ զերես քարտեսիս խառնաճաղանձ արարեալ եւ գծագրող կուլիմ»:

Յիշատակարանագծողն եւ ձեռագրորէնդ-օրինակողն է՝ Տիվրիկցի Գաւիթն՝, անուն մեկը, որ երկրորդ Յիշատակարան մին ալ կը գրէ հասորին վախճանն, ուստի կ'ուսանիմք ընդօրինակութեան վայրն եւ թուականը.

«Շնորհիւ սմանազրին աստուծոյ, աւարտեցաւ զվրջս ի քաղաքն ըսպահան, ձեռամբ անարժան պողոսիս, ի վայելուճ մանկանց սիռնի, որք տեսնան աստուածային իմաստից, փոքր ինչ ծաղկաբաղ արարեալ զօգտակարսն եւ զպիտատանին ժողովեալ: Արդ աւարտեցաւ ի թվականս ԲՏԳ, ի հայրապետութեան, որոյ անունն ոչ յիշեսցի: Արդ աղաչեմ զսիրելի եղբարսդ իմ, որ հանգիսիք այսմ խառնաճաղանձ մատենիս անմեղդիդ լերուք, զի ի տիս տղայութեան մերոյ եղեւ՝ գտագրութիւն սորին, բայց թի՛ք գտանի ըստ հաճելիք ձերոց տեսան շնորհ, թի՛ք ոչ, ներեցէք սխալանացս, եւ յիշման արժանի արարեք զանարժան հոգ եւ մոխիս սուտ անուամբ պօղոս կրօնաւորս եւ գծողքն իմ»:

Հասորին միջանկեալ մէկ տեղն ալ երրորդ Յիշատակարանն մը կը գծէ այսպէս. «Յիշեալ զՏիվրիկցի պաւղոս ծառայս ի տէր, ուրկէ կ'իմանամք Պօղոսի հայրենիքը՝ ՏԻԻԻԻ:

Վերջգրեալք երեք Յիշատակարանաց կարեւորագոյնն է մեզ համար գլխաւորապէս աւարչին, ուստի կ'ուսանիմք որ Տիվրիկցեցւոյն ընդ-օրինակած Մարդակազմութիւնն Ապուսայիդի, անշուշտ նաեւ ի փարիզ կամ ի Վ.Պօլին Մար-

դակազմութիւնն Ապուսայիդի անուամբ տեսածներուս բոլորն ալ, (որք ընաւ իրարմէ շին տարբերի, ինչպէս բաղդաստութեամբ ստուգած եմ), բուն Ապուսայիդի գրէնն երած չէ, այլ ուրիշէ մը վերստին շարագրեալ եւ ստուգեալ է, որպէս իրուածն երեք տարի յառաջ 1889ին կ'ենթագրեն՝ Հ. Ղեւոնդ Վ. Յովնանեան: Ուրիշ մը շարագրածն է այս, այո՛, եւ այդ ուրիշը բերկրառիթ է մեզ գիտնալ այսօր հոգեւոյն Տիվրիկցի Պօղոսի աւանդութեամբ, որ մեր նախնի բժշկաց ոչ նուազ երեւելեաց մին, իւր անման բժշկարանաւը քաջածանօթ՝ Սէբաստիա Վարդ բժիշկն է, անուանեալն Դպիւր:

Ասոր Սեբաստացի, զորմէ խօսած եմ եւ երբեմն՝ երկարօրէն, 16^{րդ} դարուն կիսոյն ծնած է եւ ապրած մինչեւ 17^{րդ}ի սկիզբները:

Եստի է այժմ, որ Մարդակազմութիւնս Խաչուրի յԱւստայ, շարագրուած է կամ 16^{րդ} դարու վերջերը, կամ 17^{րդ}ի սկիզբները, Պօղոսի ընդօրինակութեան 1625 թուականէն յառաջ անշուշտ. բայց Յիշատակարանին — «Ապա եղբայրք, օրինակն խիստ պակասաբան էր եւ սղլլած, բայց աւգնականութեամբն աստուծոյ, սեբաստացի ասար դպիրն» . . . յոյժ ներհմատութեամբ պարապեալ ընդ արտաքին գրեանսն, եւ բազում աշխատութեամբ հազել կարաց յայսպէս ստուգուելուն ածել, — տողերն ինձ ենթագրել կու տան որ Ասոր Սեբաստացի իւր ձեռքն ունէր արդէն օրինակ մը այն Մարդակազմութեանն. եւ այդ ղեկիւնը՝ «պակասաբան, եւ «սխալած» էր, որպէս կ'աւանդէ Գաւիթ գծագրողը. որ ըսաւ իս՝ կրնար միայն հայերէն լեզուով գրուած լինել, եւ զոր Ասոր Դպիր՝ բազում աշխատութեամբ, բաղդատելով՝ «ընդ արտաքին, այսինքն օտար» գրեանսն, հազել կը կարողանայ՝ «այսչափ ստուգութիւնս ածել»:

«Ընդ Խաչուրի գրեալն», բառերը մեծ ապացոյց մըն են Ասարը ձեռքն եղած օրինակին հայերէն լինելուն, եւ մեր այս ենթագրութիւնը կը հաւաստի նաեւ սա հետեւեալ տողերով, զորս Ապուսայիդի Մարդակազմութեան ամենուն ալ սկիզբը կը կարգաւորէ. «Ընդ որս եւ մի ի նուցանէ որ կուչի ապուսայիդ, զարդիկ լինմ, հում ոմն, ի բազում գրոց ժողովեաց զըստակս զայս բանքս, եւ համառօտ ետ մեզ զայս բանքս»:

Ասոր իւր ստուգած Մարդակազմութիւնն սկիզբը գծած յառաջաբանութեան մը վերջը կը գրէ զայս, եւ կարծեմ թէ նա պէտք մը չունէր

¹ Տե՛ս «Մեխիս», Թիւ 1644, ամի 1889, յուլիս 18:

² Տե՛ս «Մեխիս», Թիւ 1734 ամի 1889 Նոյեմբեր 5:

